

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Νομική Σχολή
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Δημοσίου Δικαίου
Ακαδ. Έτος 2014-2015
Συγκριτικό και Ευρωπαϊκό Δημόσιο Δίκαιο
Διδάσκων: Γ. Γεραπετρίτης

«Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και η συνταγματική ταυτότητα των κρατών-μελών»

Επιμέλεια: Μαρία Μέμη

ΑΘΗΝΑ

ΜΑΪΟΣ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγικά

A. Η αυτονομία της έννομης τάξης της ΕΕ 3

B. Σχέση ενωσιακού-εθνικού δικαίου 3

II. «Αρχή της υπεροχής»

A. Η κατασκευή της από το ΔΕΚ 6

B. Η «υποδοχή» από τις εθνικές έννομες τάξεις

α. Ο προβληματισμός γύρω από την αποτελεσματικότερη προστασία των δικαιωμάτων 8

β. Ο προβληματισμός γύρω από την οριοθέτηση της εθνικής κυριαρχίας 11

γ. Νομολογιακό συμπέρασμα..... 13

III. Η συνταγματική ταυτότητα των δικαίων των κρατών-μελών..... 16

IV. Συμπεράσματα..... 22

Βιβλιογραφία 26

I. Εισαγωγικά

A. Η αυτονομία της έννομης τάξης της ΕΕ

Η θέση του δικαίου της Ένωσης μέσα στο συνολικό σύστημα δικαίου και η οριοθέτησή του σε σχέση με άλλες έννομες τάξεις είναι ζήτημα που έχει απασχολήσει αρκετά τη θεωρία και εξακολουθεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον. Με την ίδρυση της Ένωσης, τα κράτη μέλη περιόρισαν τη νομοθετική κυριαρχία τους και δημιούργησαν ένα αυτοτελές σύστημα κανόνων δικαίου υποχρεωτικό για τα ίδια και τους πολίτες τους, το οποίο οφείλουν να εφαρμόζουν τα δικαστήριά τους. Επομένως, είναι εμφανές ότι σε καμία περίπτωση το δίκαιο της Ένωσης δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως απλή δέσμη διακρατικών συμφωνιών ούτε ως τμήμα ή παρακολούθημα εθνικών έννομων τάξεων.

Η αυτονομία της έννομης τάξης της ΕΕ εξασφαλίζει την ενιαία εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε όλα τα κράτη μέλη, συνεπάγεται τον καθορισμό των εννοιών του σε συνάρτηση με τις ανάγκες και τους στόχους της Ένωσης, για αυτό και αποκτά βαρύνουσα σημασία για την ίδια την ύπαρξη της Ένωσης, καθώς σε διαφορετική περίπτωση, δηλαδή, αν τα ίδια τα κράτη μέλη καθόριζαν το περιεχόμενο και το πεδίο εφαρμογής των ελευθεριών που εγγυάται το δίκαιο της Ένωσης, θα διακυβευόνταν τα δικαιώματα που αυτό εγγυάται.

B. Σχέση ενωσιακού-εθνικού δικαίου

Αποδεχόμενοι, λοιπόν, την αυτονομία της έννομης τάξης της ΕΕ οδηγούμαστε στο επόμενο ενδιαφέρον ζήτημα που ανακύπτει: πώς διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και του εθνικού δικαίου.

Με αφετηρία τη σκέψη ότι οι έννομες αυτές τάξεις αφορούν ανθρώπους οι οποίοι συγχρόνως είναι και πολίτες κράτους μέλους και πολίτες της Ένωσης, αποκλείουμε εξ αρχής μια προσέγγιση σύμφωνα με την οποία οι διακριτές αυτές έννομες τάξεις τελούν σε αυστηρή σχέση αλληλοεπικάλυψης. Εξάλλου, η ένταξη του δικαίου της Ένωσης στις έννομες τάξεις των κρατών μελών είναι ακριβώς εκείνη που σηματοδοτεί τη θέσπιση και εφαρμογή του. Στην πραγματικότητα, η έννομη τάξη της ΕΕ και οι εθνικές έννομες τάξεις είναι αλληλένδετες μεταξύ τους και βρίσκονται

σε αμοιβαία εξάρτηση, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται και από τη διατύπωση του άρθρου 4 παρ.3 της Συνθήκης ΕΕ¹.

Από την ίδια, λοιπόν, τη Συνθήκη προκύπτει ότι η έννομη τάξη της Ένωσης δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει από μόνη τους σκοπούς που επιδιώκονται με τη δημιουργία της Ένωσης και έχει ανάγκη από τη στήριξη των εθνικών έννομων τάξεων προκειμένου να εφαρμοστεί. Με αυτά τα δεδομένα γίνεται ευκολότερα αντιληπτό ότι τα κράτη μέλη και τα όργανα της Ένωσης αποτελούν ένα αδιάσπαστο σύνολο για την πραγματοποίηση των κοινών σκοπών. Κατά συνέπεια, οι Συνθήκες της Ένωσης και το παράγωγο δίκαιο που έχει εκδοθεί σε εκτέλεσή τους πρέπει όχι μόνο να τηρούνται, αλλά και να υλοποιούνται από τις αρχές των κρατών μελών ώστε να αποκτούν ζωή.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η έννομη τάξη της Ένωσης και η εκάστοτε εθνική έννομη τάξη διάκεινται ορισμένες φορές «εχθρικά» η μια απέναντι στην άλλη. Στην περίπτωση αυτή, γίνεται λόγος για σύγκρουση ανάμεσα στο δίκαιο της Ένωσης και το εθνικό δίκαιο, η οποία προκύπτει κάθε φορά που μια διάταξη του δικαίου της Ένωσης που κατοχυρώνει άμεσα δικαιώματα και υποχρεώσεις για τους πολίτες της Ένωσης βρίσκεται σε αντίθεση προς το περιεχόμενο κανόνων του εθνικού δικαίου. Στη διαχείριση αυτής της προβληματικής συνέβαλαν καθοριστικά δύο αρχές οι οποίες αναδύθηκαν μέσα από τη νομολογία του ΔΕΕ: η *αρχή της άμεσης ισχύος* και η *αρχή της υπεροχής* του δικαίου της Ένωσης έναντι αντίθετων εθνικών διατάξεων.

---

¹ «Σύμφωνα με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, η Ένωση και τα κράτη μέλη εκπληρώνουν τα εκ των Συνθηκών καθήκοντα βάσει αμοιβαίου σεβασμού και αμοιβαίας συνεργασίας. Τα κράτη μέλη λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο ικανό να διασφαλίσει την εκτέλεση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις Συνθήκες ή προκύπτουν από πράξεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης. Τα κράτη μέλη διευκολύνουν την Ένωση στην εκπλήρωση της αποστολής της και απέχουν από τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου ικανού να θέσει σε κίνδυνο την πραγματοποίηση των στόχων της Ένωσης.»

II.«Αρχή της υπεροχής»

Θεμέλιο λίθο για την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού έναντι του εθνικού δικαίου, η οποία θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία αποτέλεσε η αρχή της άμεσης ισχύος του. Η διακήρυξή της και ταυτόχρονα η επιβεβαίωση της αυτονομίας του ενωσιακού δικαίου συντελέστηκε με την απόφαση σταθμό του ΔΕΚ (νυν ΔΕΕ) *Van Gend en Loos* (ΔΕΚ 26/62)². Επρόκειτο για ολλανδική επιχείρηση μεταφορών, η οποία προσέβαλε ενώπιον ολλανδικού δικαστηρίου την αύξηση των ολλανδικών δασμών για την εισαγωγή ενός χημικού προϊόντος από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Η έκβαση της δίκης θα κρινόταν ουσιαστικά από την απάντηση στο ερώτημα αν και ο ιδιώτης, προσφεύγοντας κατά της αύξησης των δασμών, μπορούσε να επικαλεστεί το τότε ισχύον άρθρο 12 της συνθήκης ΕΟΚ, το οποίο απαγόρευε ρητά στα κράτη μέλη τη θέσπιση νέων και την αύξηση υφιστάμενων δασμών στην κοινή αγορά. Το Δικαστήριο³, παρά την αντίθετη άποψη πολλών κυβερνήσεων και του γενικού εισαγγελέα του, αποφάνθηκε ότι, λόγω της φύσεως και των σκοπών της Ένωσης, οι διατάξεις του δικαίου της Ένωσης έχουν καταρχήν άμεση εφαρμογή. Ως κριτήρια τα οποία πρέπει να πληρούν οι διατάξεις του δικαίου της Ένωσης ώστε να έχουν άμεση εφαρμογή διατυπώθηκαν τα εξής: 1) να διατυπώνονται ανεπιφύλακτα, 2) να είναι καθαυτοί πλήρεις και νομικώς άρτιοι και, επομένως, 3) προκειμένου να εκτελεστούν ή να παράξουν αποτελέσματα, δεν χρειάζονται περαιτέρω ενέργειες των κρατών μελών ή των οργάνων της Ένωσης.

Με αφετηρία τη συγκεκριμένη απόφαση και την ανάδειξη της αρχής της άμεσης εφαρμογής μιας διάταξης του δικαίου της Ένωσης οδηγούμαστε σε ένα δεύτερο, εξίσου θεμελιώδες, ερώτημα: τι συμβαίνει όταν μια διάταξη του δικαίου της Ένωσης γεννά άμεσα δικαιώματα και υποχρεώσεις για τους πολίτες της Ένωσης, ενώ ως προς το περιεχόμενό της έρχεται σε αντίθεση με κανόνα του εθνικού δικαίου;

---

² ΔΕΚ 26/62, *N.V. Aalegemene Transport en Expeditie Onderneming Van Gend en Loos κ. Ολλανδικής Οικονομικής Διοικήσεως*, 05.02.1963

³ «(...) η Κοινότητα αποτελεί μια νέα έννομη τάξη [...], μια έννομη τάξη της οποίας υποκείμενα δικαίου δεν είναι μόνον τα κράτη μέλη, αλλά και οι ιδιώτες. Το κοινοτικό δίκαιο, το οποίο είναι ανεξάρτητο από τη νομοθεσία των κρατών μελών, πρέπει ως εκ τούτου να παρέχει δικαιώματα στους ιδιώτες, το ίδιο όπως τους επιβάλλει και υποχρεώσεις. Τέτοια δικαιώματα δεν γεννώνται μόνον όταν το ορίζει ρητώς η Συνθήκη, αλλά και στο πλαίσιο σαφών υποχρεώσεων, τις οποίες επιβάλλει η Συνθήκη στους ιδιώτες όπως επίσης στα κράτη μέλη και στα όργανα της Κοινότητας.»

Η απάντηση δε βρίσκεται στο γραπτό δίκαιο της Ένωσης, καθώς δεν περιέχει σχετική ρητή ρύθμιση. Σε καμία από τις συνθήκες της Ένωσης δεν υπάρχει π.χ. διάταξη που να προβλέπει ότι το δίκαιο της Ένωσης υπερισχύει του εθνικού δικαίου ή το αντίθετο. Εντούτοις, η σύγκρουση μπορεί να αρθεί μόνον εάν αναγνωριστεί στο δίκαιο της Ένωσης υπέρτερη ισχύς έναντι του εθνικού δικαίου με αποτέλεσμα όλες οι εθνικές διατάξεις, οι οποίες είναι αντίθετες σε διάταξη του δικαίου της Ένωσης, να καθίστανται ανεφάρμοστες και να υποκαθίστανται από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές διατάξεις. Διαφορετικά, οι διατάξεις του δικαίου της Ένωσης θα μπορούσαν να καταργηθούν κατά βούληση με οποιονδήποτε εθνικό νόμο και δε θα μπορούσε πλέον να γίνει λόγος για ενιαία και ομοιόμορφη ισχύ του δικαίου της Ένωσης σε όλα τα κράτη μέλη.

Ως απάντηση, λοιπόν, άρχισε να χτίζεται νομολογιακά η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης έναντι αντίθετων εθνικών διατάξεων, η οποία δεν αποτυπώνεται ρητά στις Συνθήκες, αλλά απορρέει από ένα πλέγμα αποφάσεων του ΔΕΚ.

A.Η κατασκευή της από το ΔΕΚ:

Στην απόφαση *Costa κατά ENEL*(ΔΕΚ 6/64)⁴ το Δικαστήριο προσεγγίζοντας τη σχέση του δικαίου της Ένωσης προς το εθνικό δίκαιο διαπίστωσε ότι η μεταβίβαση κυριαρχικών δικαιωμάτων από τα κράτη μέλη προς την Ένωση, έχει οριστικό χαρακτήρα και δεν μπορεί να αναιρεθεί με μεταγενέστερες μονομερείς πράξεις οι οποίες δεν συνάδουν με το σύστημα του δικαίου της Ένωσης, καθώς και πως κατά γενική αρχή της Συνθήκης, κανένα κράτος μέλος δεν μπορεί να θίξει την ιδιαιτερότητα του δικαίου της Ένωσης να ισχύει πλήρως και ενιαία σε ολόκληρη την επικράτειά της.

Επομένως, συνάγεται ότι το δίκαιο της Ένωσης υπερισχύει των αντίθετων εθνικών διατάξεων, προγενέστερων αλλά και μεταγενέστερων. Η διαμορφούμενη αρχή, όπως αυτή καθιερώθηκε από το ΔΕΚ, , συνεπάγεται τις ακόλουθες υποχρεώσεις για κάθε κράτος μέλος: 1) την απαγόρευση αμφισβήτησης της εγκυρότητας του δικαίου

---

⁴ ΔΕΚ 6/64, *Flaminio Costa κ. Ente Nazionale per L' Energia Elettrica (E.N.E.L.)*, 15.06.1964

της Ένωσης εκ μέρους κρατικών οργάνων, 2) την απαγόρευση θέσπισης νέων, αλλά και εφαρμογής ήδη προβλεπόμενων εθνικών διατάξεων που είναι αντίθετες προς το δίκαιο της Ένωσης, 3) την υποχρέωση να ανακαλέσει την εθνική νομοθεσία που είναι αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης.

Έκτοτε, το Δικαστήριο εδραίωσε με πάγια νομολογία την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης: Στην απόφαση *Internationale Handelsgesellschaft* (ΔΕΚ 11/70)⁵ θεμελίωσε ρητά την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου ακόμη και επί των συνταγμάτων των κρατών-μελών, καθώς θεώρησε πως δεν είναι δυνατόν να αντιταχθούν στο κοινοτικό δίκαιο τα θεμελιώδη δικαιώματα που διασφαλίζονται από ένα εθνικό Σύνταγμα έχοντας ως νομική βάση την αποξένωση των κρατών-μελών από τις αρμοδιότητες που απονεμήθηκαν στην Ένωση. Στη συνέχεια, με την απόφαση *Simmenthal* (ΔΕΚ 106/77)⁶ καθιέρωσε όχι μόνο την υποχρέωση εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι αντιτιθέμενου εθνικού από τα εθνικά δικαστήρια, αλλά και την υποχρέωση του εθνικού νομοθέτη να καταργεί τυχόν αντίθετη προς το ενωσιακό δίκαιο διάταξη, προκειμένου να διασφαλιστεί η ασφάλεια του δικαίου και να μη νομοθετεί ερχόμενος σε σύγκρουση με το ενωσιακό δίκαιο. Τέλος, με την απόφαση *Foto-Frost* (ΔΕΚ 314/85)⁷ διακήρυξε την «αρμοδιότητας της αρμοδιότητας», διευκρινίζοντας πως το ίδιο διαθέτει την εξουσία να αποφασίζει για το πότε διαθέτει την αρμοδιότητα δικαστικής κρίσης. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, το ΔΕΚ δέχεται ότι μόνον το ίδιο έχει την αρμοδιότητα να εξετάζει τη νομιμότητα κοινοτικών πράξεων, ενώ τα κράτη μέλη δεν μπορούν να προβάλλουν αντιρρήσεις βασισμένες στις δικές τους έννομες τάξεις για την εφαρμογή των τελευταίων. Η νομολογία τούτη στηρίζεται στην προβολή του ιδιαίτερου χαρακτήρα του ενωσιακού δικαίου και κυρίως στο επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο θα διακυβευόταν η πραγματοποίηση των σκοπών της Ένωσης, εάν δεν αναγνωριζόταν η αρχή της υπεροχής του.

---

⁵ ΔΕΚ 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft κ. Einfuhr-und Vorratsstelle fur Getreide und Futtrmittel*, 17.12.1970

⁶ ΔΕΚ 106/77, *Amministrazione delle Finanze dello Stato κ. Simmenthal SpA*, 09.03.1978

⁷ ΔΕΚ 314/85, *Firma Foto-Frost κ. Hauptzollamt Lubeck-Ost*, 22.10.1987

Β.Η «υποδοχή» από τις εθνικές έννομες τάξεις:

Το ΔΕΕ παρουσιάζεται ως δυνάμει ανταγωνιστικός πόλος, ιδίως απέναντι στα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, των οποίων η αυθεντία τίθεται υπό αμφισβήτηση λόγω του αιτήματος «υπεροχής» του ενωσιακού δικαίου. Αυτή τους η θεώρηση εκδηλώνεται κυρίως με τη διακήρυξη δικαιώματος κι υποχρέωσης να προβούν σε έλεγχο αντισυνταγματικότητας του ενωσιακού δικαίου και με την μέχρι σήμερα συχνή απροθυμία των εθνικών δικαστηρίων να χρησιμοποιήσουν την προδικαστική παραπομπή.

Βέβαια, τα εθνικά δικαστήρια, μετά τους αρχικούς δισταγμούς, συντάχθηκαν καταρχήν με αυτή τη νομολογία του Δικαστηρίου. Οι Κάτω Χώρες αποτελούν περίπτωση στην οποία δεν εντοπίστηκαν δυσκολίες, επειδή το ολλανδικό σύνταγμα αναγνωρίζει ρητώς την υπεροχή του δικαίου των Συνθηκών έναντι των κοινών εθνικών νόμων (άρθρα 65 έως 67). Στα άλλα κράτη μέλη η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης έναντι των κοινών εθνικών νόμων έχει επίσης αναγνωριστεί από τα εθνικά δικαστήρια.

Αντιθέτως, η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι των εθνικών *συνταγματικών* διατάξεων, αποκρούστηκε αρχικά από τα συνταγματικά δικαστήρια κρατών μελών όπως η Γερμανία και η Ιταλία ή ηπιότερα εκφράστηκαν επιφυλάξεις.

Οι **επιφυλάξεις** των Ανώτατων και Συνταγματικών δικαστηρίων μπορούν να εξεταστούν σε δύο φάσεις:

α) Ο προβληματισμός γύρω από την αποτελεσματικότερη προστασία των δικαιωμάτων:

Σε μία πρώτη φάση, οι βασικές επιφυλάξεις των εθνικών δικαστηρίων είχαν ως επίκεντρο την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι ιδίως των συνταγματικών διατάξεων που περιλαμβάνουν εγγυήσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων και τον επακόλουθο προβληματισμό γύρω από την ήσσονα προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο και τις δυσμενείς επιπτώσεις που μπορεί να είχε σχετικά η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι των προστατευόμενων από το Σύνταγμα ελευθεριών. Ο προβληματισμός αυτός συμβάδιζε με την αρχική

απόρριψη από το ΔΕΚ κάθε αναφοράς στα ανθρώπινα δικαιώματα ως νομικής βάσης για τον έλεγχο ή περιορισμό της δράσης των Κοινοτήτων.

Συγκεκριμένα:

i) Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο:

Με την απόφαση *Frontini*⁸ (1973) και ιδίως με την απόφαση *Granital*⁹ (1980) η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου αντιμετωπίζεται ως **προτεραιότητα εφαρμογής** του ενωσιακού έναντι του εθνικού κανόνα. Ειδικότερα, το Ιταλικό Ανώτατο Δικαστήριο διακηρύσσει ότι εσωτερικό δίκαιο που έρχεται σε αντίθεση με το ενωσιακό θα πρέπει να κηρυχθεί ανίσχυρο και αντισυνταγματικό, δεδομένου ότι παραβιάζει την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ Ιταλίας και Ένωσης. Ωστόσο, εξακολουθεί παγίως να δέχεται ότι το ενωσιακό δίκαιο δεν υπερισχύει των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, όπως τα θεμελιώδη δικαιώματα και τη δημοκρατική αρχή, οι οποίες εξακολουθούν να αποτελούν τον υπέρτατο κανόνα αναφοράς για τα όργανα της Ιταλικής Δημοκρατίας.

ii) Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο:

Ανάλογες επιφυλάξεις συναντάμε και σε κεντρικής σημασίας αποφάσεις του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Εξαρχής αποδέχθηκε την άμεση εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και την κάμψη των αντίθετων προς αυτό εσωτερικών κανόνων υποσυνταγματικής ισχύος, με τη ρητή όμως **επιφύλαξη της υπεροχής των διατάξεων του Θεμελιώδους Νόμου περί προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων**. Στη γνωστή του απόφαση "*Solange 1*"¹⁰ εξαρτούσε τη θέση του αυτή από την αίρεση της δημιουργίας και σε επίπεδο Ένωσης αντίστοιχης προστασίας. «Απαίτησε», δηλαδή τη δημιουργία ευρωπαϊκού καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων, ψηφισμένου από το Κοινοβούλιο και ανάλογου προς τον κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων του ΘΝ.

---

⁸ *Frontini v. Ministero delle Finanze* (1974)

⁹ *S.p.a. Granital v. Amministrazione delle Finanze dello Stato* (1984)

¹⁰ BVerfGE 37, 271 2 BvL 52/71 *Solange I*-decision (1974)

Οι αντιστάσεις αυτές κάμφθηκαν μόνον όταν η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην έννομη τάξη της Ένωσης έφτασε σε επίπεδο ουσιαστικά αντίστοιχο των εθνικών συνταγμάτων. Αυτό συνέβη σταδιακά, όταν το ΔΕΚ άρχισε να αντιμετωπίζει τα θεμελιώδη δικαιώματα ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, τάση η οποία ενισχύθηκε, ιδίως μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, και διακηρύξεις ότι “ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου”.

Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τις εξελίξεις που συντελέστηκαν στο χώρο του ευρωπαϊκού δικαίου από το 1974 και ιδίως την ανάπτυξη από το ΔΕΚ ενός δόγματος προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο με τη απόφασή του “*Sollange II*”¹¹ το 1986 διακήρυξε ότι δε θα ελέγχει στο εξής τη συμβατότητα του ευρωπαϊκού δικαίου με τα θεμελιώδη δικαιώματα του ΘΝ. Η απόφαση αναφέρεται μάλιστα στο γεγονός ότι όλα τα κράτη μέλη έχουν προσχωρήσει στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου με την έγκριση των κοινοβουλίων τους. Η επιφύλαξη, επομένως, της νομολογίας “*Solange I*” είχε πάψει να ισχύει. Το Δικαστήριο δέχεται αυτή την πρόοδο ως επαρκή υπό το φως του γερμανικού συνταγματικού δικαίου.

Σήμερα, μετά και τη ρητή παραπομπή στην ΕΣΔΑ από τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η τήρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων εξασφαλίζεται αποτελεσματικότερα από το ΔΕΕ, σύμφωνα και με τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε παρέμβαση στη σφαίρα προστασίας που καθιερώνουν αυτά πρέπει να θεμελιώνεται στο νόμο, να δικαιολογείται από πλευράς δημόσιου συμφέροντος και να σέβεται την αρχή της αναλογικότητας.

---

¹¹ BVerfGE 73, 339 2 BvR 197/83 Solange II-decision (1986)

β) Ο προβληματισμός γύρω από την οριοθέτηση της εθνικής κυριαρχίας:

Παρ' όλα αυτά, σε μια δεύτερη περίοδο τα Συνταγματικά Δικαστήρια ανέπτυξαν νέους προβληματισμούς, οι οποίοι, ιδίως μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, είχαν στο επίκεντρό τους την περιχαράκωση των κυριαρχικών αρμοδιοτήτων των κρατών μελών. Τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων απασχόλησε κυρίως η εθνική κυριαρχία και η δημοκρατική αρχή.

ι) Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο:

Στην απόφαση του για τη συνταγματικότητα της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹² διατύπωσε έντονα τη θέση ότι η ενοποίηση της Ευρώπης δεν μπορεί να θίξει την **δημοκρατική αρχή**, η οποία κατά το άρθρο 79 παρ. 3 του ΘΝ ανήκει στον πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος. Μάλιστα, το κριτήριο για την εφαρμογή της αρχής αυτής είναι κυρίως εθνικό: δεν επιτρέπεται να καταστεί η Γερμανική Βουλή κέλυφος κενό αρμοδιοτήτων, δεδομένου ότι εγγενές στοιχείο της Δημοκρατίας είναι η απ' ευθείας νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας μέσω της τελικής αναγωγής της στο λαό.

Στη συνέχεια, αντίθετα με ότι δεχόταν έως τότε, θεώρησε ότι έχει δικαιοδοσία επί κάθε ενωσιακού μέτρου που έχει άμεση εφαρμογή ή αποτέλεσμα στη Γερμανία, απορρίπτοντας πρακτικά την θέση του ΔΕΚ περί αποκλειστικής δικής του αρμοδιότητας. Διακήρυξε ότι διατηρεί την αρμοδιότητα του ελέγχου του κατά πόσο κάποιος κοινοτικός κανόνας του παράγωγου κοινοτικού δικαίου έχει εκδοθεί χωρίς να έχει επαρκή βάση στις Συνθήκες οπότε και θα είναι ανεφάρμοστος στο γερμανικό έδαφος.

Ακολουθώντας τις παραδοσιακές θέσεις περί κυριαρχίας, δέχεται ότι το Σύνταγμα, ως υπέρτατος κανόνας, δεν απορρέει και δεν εξαρτάται νομικά από καμία άλλη πηγή δικαίου, εκφράζοντας τη συντακτική βούληση του λαού. Το ενωσιακό δίκαιο δεν μπορεί να διεκδικήσει υπεροχή παρά μόνον ως προς τις παραχωρημένες από τα

---

¹² BVerfGE 89, 155; Brunner v European Union Treaty CMLR (1994)

κυρίαρχα Κράτη αρμοδιότητες, ενώ πηγή της νομιμοποίησης του ενωσιακού δικαίου παραμένουν οι επιμέρους λαοί των κρατών μελών , όπως εκφράζονται μέσω των κοινοβουλίων τους.

ii) Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο: Στην απόφαση του *Fragd*¹³ του 1989 επεφύλαξε στον εαυτό του την αρμοδιότητα να εξετάζει την αντίθεση κανόνων του ενωσιακού δικαίου προς τις θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, κυρίως στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αν και όχι μόνον εκεί. Το Δικαστήριο, πάντως, αντιλαμβάνεται την αρμοδιότητα αυτή ως “εξαιρετική” και δεν την έχει ασκήσει μέχρι τώρα ως προς κάποιο συγκεκριμένο ενωσιακό μέτρο.

iii) Conseil Constitutionnel:

Στην απόφαση του 92-308 υπαγόρευσε στο γαλλικό Κοινοβούλιο την ανάγκη συνταγματικής αναθεώρησης, ώστε να θεραπευθεί η αντισυνταγματικότητα της Συνθήκης του Μάαστριχτ σε σχέση με διατάξεις της που έθιγαν “ουσιώδεις” πλευρές άσκησης της εθνικής κυριαρχίας. Πράγματι, το νέο άρθρο 88-2 του γαλλικού Συντάγματος ρητά επιτρέπει την κοινή άσκηση αρμοδιοτήτων με την ΕΕ. (“Ουσιώδης” θεωρείται η αρμοδιότητα του εθνικού κράτους να εξασφαλίζει το σεβασμό των δημοκρατικών θεσμών, τη συνέχεια της ζωής του έθνους και την περιφρούρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών).

iv) Ανώτατο Δανικό Δικαστήριο:

Χαρακτηριστική είναι και η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου της Δανίας για τη συνταγματικότητα της Συνθήκης του Άμστερνταμ, την οποία απασχόλησαν κυρίως οι επιπτώσεις της εφαρμογής του άρθρου 235 (νέου άρθρου 308) ΣυνθΕΚ, βάσει του οποίου μπορούν να διευρυνθούν οι αρμοδιότητες της ΕΕ για την προώθηση

---

¹³ *Italian Fragd Case*, Corte Costituzionale,(1989)

«αναγκαίων δράσεων» σχετικών με την κοινή αγορά, υπό το πρίσμα του άρθρου 20 του Συντάγματος της Δανίας.¹⁴

Το Δικαστήριο έκρινε ότι το ΔΕΚ έχει αποκλειστική αρμοδιότητα για την ερμηνεία των κανόνων του κοινοτικού δικαίου, κανένα δε εθνικό Δικαστήριο δεν μπορεί να θεωρήσει ανεφάρμοστο κοινοτικό κανόνα ο οποίος δεν κρίθηκε ποτέ από το ΔΕΚ. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν εξαιρετικές περιπτώσεις κατά τις οποίες ένα εθνικό Δικαστήριο μπορεί να διαπιστώσει ότι, παρά την αντίθετη κρίση του ΔΕΚ, συγκεκριμένος κοινοτικός κανόνας δικαίου τέθηκε καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων που έχουν μεταβιβασθεί από τα κράτη στην ΕΕ μέσω των συνθηκών.

ν) Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο:

Περισσότερο συμφιλιωμένη με τη νομολογία του ΔΕΚ εμφανίζεται η απόφαση του Ισπανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου για την Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Όταν κλήθηκε να γνωμοδοτήσει ως προς την πιθανή αντίθεση με το Σύνταγμα της νέας δυνατότητας συμμετοχής στις δημοτικές εκλογές αλλοδαπών πολιτών άλλων κρατών μελών (άρθρο 8), όχι απλώς θεώρησε τη Συνθήκη αυτή συμβατή με το άρθρο 93 του Ισπανικού Συντάγματος, αλλά δέχθηκε επίσης πανηγυρικά τη συνταγματικότητα “του συγκεκριμένου περιορισμού εξουσιών και αρμοδιοτήτων των ισπανικών αρχών ” κι έτσι, ακολούθησε αναθεώρηση του άρθρου 13 παρ.2 του Συντάγματος ώστε να αρθεί η αντισυνταγματικότητα.

γ) Νομολογιακό συμπέρασμα:

Φαίνεται, λοιπόν, πως το μείζον θέμα που αναδύεται από τις αποφάσεις των συνταγματικών ή ανώτατων δικαστηρίων είναι ποιο δικαιοδοτικό όργανο θα έχει τον τελευταίο λόγο ως προς την περιχαράκωση της κοινοτικής αρμοδιότητας. Τίθεται, δηλαδή, το πρόβλημα της «αρμοδιότητας της αρμοδιότητας». Όπως, χαρακτηριστικά, έχει σχολιαστεί: « Η αρμοδιότητα της αρμοδιότητας είναι τελικά το μόνο στοιχείο που φαίνεται να παρακρατάται ως κόρη οφθαλμού από τα εθνικά

---

¹⁴ “Αρμοδιότητες που ασκούνται από τις αρχές του Βασιλείου μπορούν να μεταβιβασθούν σε διεθνείς αρχές μετά από αμοιβαία συμφωνία με άλλα Κράτη και στο βαθμό και το μέτρο που θα προσδιορισθεί από το νόμο, με σκοπό την προώθηση διεθνών κανόνων δικαίου και συνεργασίας”.

συνταγματικά δικαστήρια και να αποτελεί το μόνο πλέον ζήτημα σύγκρουσης ανάμεσα στην εθνική και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη»¹⁵.

Με δεδομένο ότι η ΕΕ δεν έχει το γενικό τεκμήριο αρμοδιότητας, ούτε την “αρμοδιότητα της αρμοδιότητας” στο νομοθετικό τομέα, το ΔΕΕ μπορεί να θεωρηθεί ο τελικός διαιτητής του καταμερισμού αρμοδιοτήτων, ως οιονεί φορέας της “δικαστικής αρμοδιότητας της αρμοδιότητας”. Αυτή η θεώρηση δεν αποτελεί απόρροια κάποιας ρητής επιταγής των Συνθηκών, αλλά προκύπτει ως πρακτικό αίτημα να διασωθεί η ενότητα της ενωσιακής έννομης τάξης, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος η πάγια τάση συνεχούς διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων των ΕΕ να δημιουργήσει καταστάσεις έντασης με τις εθνικές έννομες τάξεις, ιδίως επειδή η ερήμην των κρατών μελών επέκταση των ενωσιακών αρμοδιοτήτων προκαλεί σοβαρές τριβές με θεμελιώδεις κοινές συνταγματικές αρχές των κρατών μελών - αναπόσπαστο τμήμα πλέον του ενωσιακού δικαίου—, και κυρίως την δημοκρατική αρχή.

Γ.Η Θεμελίωση της υπεροχής:

Σε μια προσπάθεια εντοπισμού της θεωρητικής βάσης θεμελίωσης της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου διακρίνουμε διαφορετικές προσεγγίσεις¹⁶:

Σύμφωνα με το επιχείρημα που προβάλλει το ΔΕΕ, η αυτονομία της κοινοτικής έννομης τάξης αποτελεί τη θεωρητική βάση της αρχής της υπεροχής. Λόγω του εγγενούς αυτού χαρακτηριστικού της δεν έλκει τη νομιμοποίησή της ούτε από το διεθνές δίκαιο ούτε από τις έννομες τάξεις των κρατών μελών, αλλά είναι αυτοαναφορική¹⁷. Οι ευρωπαϊκές συνθήκες αποτελούν μια πρωτογενή πηγή δικαίου και συνιστούν τη συντακτική πράξη της Ένωσης, το «Σύνταγμα» της. Θεμέλιο της ισχύος του ύπατου αυτού κανόνα του δικαίου της Ένωσης είναι η

¹⁵ Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα και κοινοτικό δίκαιο: το ζήτημα της «υπεροχής»*, 2009, σελ.378

¹⁶ Εκτός από αυτές που αναπτύσσονται, εξίσου δημοφιλείς προσεγγίσεις αποτελούν η διαφοροποίηση του κοινοτικού από το διεθνές δίκαιο, καθώς και η τελεολογική ερμηνεία, βλ. Λίνα Παπαδοπούλου, *όπ.π.*,σελ.224 επ.

¹⁷ Λίνα Παπαδοπούλου, *όπ.π.*, σελ. 219

παραχωρηθείσα από τα κράτη κυριαρχία, η οποία ωστόσο καθίσταται από τη στιγμή της παραχώρησης της, πρωτογενής, αποσυνδέεται δηλαδή από τα κράτη και ανήκει πλέον-κατά το μέρος της παραχώρησής της-στην Ένωση¹⁸.

Μια επόμενη, διαφορετική προσέγγιση υποστηρίζει ότι η ουσιώδης νομική βάση της «υπεροχής» του ενωσιακού δικαίου επί του εθνικού, συμπεριλαμβανομένου του συνταγματικού, πρέπει να αναζητηθεί στην απόφαση των κρατών-μελών να ιδρύσουν τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και την Ευρωπαϊκή Ένωση ή να προσχωρήσουν σε αυτές εκ των υστέρων, με κύρωση των ισχυουσών Συνθηκών, σύμφωνα με τις συνταγματικές τους προϋποθέσεις και της γενικής ισχύος αρχή “*pacta sunt servanda*”.

Η σκέψη που φαίνεται να επικρατεί ως προς αυτό το ζήτημα συνοψίζεται ως εξής: Το ευρωπαϊκό δίκαιο αποτελεί χωριστή έννομη ενότητα, η οποία, μολονότι ενσωματώνεται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους βάσει της εκάστοτε συνταγματικής διάταξης υποδοχής, διατηρεί την αυτοτέλεια της. Σε τελική ανάλυση άρα η υπεροχή των ενωσιακών κανόνων δεν απορρέει από την ανώτερη τυπική ισχύ τους, αλλά από το γεγονός ότι οι αρμοδιότητες που έχουν παραχωρηθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση ασκούνται στο εξής αποκλειστικά από αυτήν, στα πλαίσια της κυριαρχικής εξουσίας που της ανεγνώρισαν τα κράτη μέλη.

Βεβαίως, ως έσχατο σημείο της κορυφής της πυραμίδας παραμένει, ούτως ή άλλως, το Σύνταγμα, αφού –από πλευράς εθνικού δικαίου- αυτό είναι που επιτρέπει, βάσει της αντίστοιχης διάταξης υποδοχής, την μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στην Ένωση και την ισχύ των κανόνων του ενωσιακού δικαίου. Η αυτοτέλεια του τελευταίου οφείλεται αποκλειστικά στο γεγονός ότι τα κράτη-μέλη δεν μπορούν να επέμβουν μονομερώς στην θέσπιση ή την εφαρμογή του και ότι αυθεντικός ερμηνευτής του είναι το ΔΕΕ.

---

¹⁸ Η σκέψη που γεννά αυτή η προσέγγιση είναι πως η αυτονομία της κοινοτικής έννομης τάξης είναι αναγκαία όχι όμως και επαρκής προϋπόθεση για να καταφαθεί η «υπεροχή» της έναντι των εθνικών εννόμων τάξεων, και ιδίως των Συνταγμάτων. Η διακρίσιμότητα των έννομων τάξεων δε συνεπάγεται άνευ ετέρου την υπερίσχυση της μιας έναντι της άλλης.

III. Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών-μελών:

Η εθνική συνταγματική ταυτότητα κάθε κράτους συγκροτείται από τις θεμελιώδεις αρχές (που αποτελούν τμήμα της κοινής συνταγματικής κληρονομιάς της Ευρώπης) και τις συνταγματικές ιδιαιτερότητες. Η ανάγκη σεβασμού της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών αποτυπώθηκε ρητά και στη «Συνθήκη Θέσπισης ενός Συντάγματος για την Ευρώπη» (άρθρα 1-5), ενώ οι Συνθήκες, ήδη υπό τις πρώτες τους εκδοχές, υποχρέωναν την Ένωση να σεβασθεί τις εθνικές και τοπικές ιδιομορφίες και να συμβάλλει στην άνθηση των πολιτισμών των κρατών-μελών. Κι όλο αυτό εξηγείται αν αναλογιστούμε ότι τα Συντάγματα αντανακλούν τελικά τις ιδιοσυγκρασιακές επιλογές και προτιμήσεις των λαών, ενώ αποτελούν «τον υψηλότερου νομικού επιπέδου χάρτη του αξιακού συστήματος κάθε χώρας»¹⁹.

Με βάση τις συνταγματικές θεμελιώδεις αρχές των κρατών μελών διαμορφώθηκαν οι θεμελιώδεις αξίες της Ένωσης. Έτσι, εμφανίζεται η ανάγκη να αναπτυχθούν και να διευκρινιστούν από το ΔΕΕ σε συνεχή διάλογο με τα εθνικά δικαστήρια. Η σχέση του ΔΕΕ και των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων δεν είναι ιεραρχική, υπό την έννοια του ανώτερου και του κατώτερου δικαστηρίου, αλλά συνιστά πρόσφορη κατανομή αρμοδιοτήτων στο πλαίσιο του υπερεθνικού μορφώματος της ΕΕ, που λαμβάνει υπόψη τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, αφενός, και τις επιταγές της ΕΕ ως συνταγματικής ένωσης, αφετέρου. Ακόμη και στους τομείς που ρυθμίζει το ενωσιακό δίκαιο, υπάρχουν περιθώρια για τον πλουραλισμό των αξιών, ο οποίος αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της προστασίας της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών, στο μέτρο που δεν τίθενται εν αμφιβόλω θεμελιώδεις αξίες του ενωσιακού δικαίου και ο νομοθέτης της Ένωσης δεν έχει κατοχυρώσει αρχές οι οποίες αποκλείουν την εφαρμογή παρεκκλίνοντος εθνικού προτύπου²⁰. Με αυτή τη λογική πρέπει να προσεγγίζουμε στιγμές έντασης μεταξύ της εθνικής συνταγματικής και της ενωσιακής ρύθμισης.

---

¹⁹ Λίνα Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 299

²⁰ Koen Lenaerts, *Kooperation und Spannung im Verhältnis von EuGH und nationalen Verfassungsgerichten*, EuR 1/2015, σ. 3-27

Αυτά τα ζητήματα, της συνταγματικής ταυτότητας των εθνικών εννόμων τάξεων και των ορίων της, απασχολούν μια κεντρικής σημασίας, ελληνικού ενδιαφέροντος, απόφαση στην οποία αναδεικνύεται η *κεντρομόλος δικανική τεχνική* του ΔΕΕ.

«**Βασικός Μέτοχος**»:

Άρθρο 14 παρ.9 εδ. ε' και στ' Συντάγματος vs Οδηγία 93/37/ΕΚ, άρθρο 24

α)ΣτΕ 3242/2004 (Δ' Τμήμα)

Ο συνταγματικός νομοθέτης αναλογιζόμενος το ρόλο των μέσων ενημέρωσης στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες και επιδιώκοντας να αποτρέψει την αθέμιτη επιρροή τους στην πολιτική ζωή της χώρας, καθιέρωσε στο **άρθρο 14 παρ.9** του Συντάγματος γενικό ασυμβίβαστο μεταξύ της ιδιότητας του ιδιοκτήτη μέσω ενημέρωσης και του λήπτη εκτέλεσης έργων, προμηθειών ή παροχής υπηρεσιών του ευρύτερου δημοσίου τομέα. Σε πρώτη ανάγνωση η κεντρική ιδέα της ρύθμισης φαντάζει συμβατή με την *επιταγή της διαφάνειας* στο χώρο των δημοσίων συμβάσεων.

Εξάλλου, η δικαϊκή ορθότητα του εν λόγω άρθρου επιβεβαιώθηκε και από το ΣτΕ, που στην πρώτη του απόφαση για το ζήτημα (3242/2004) έκρινε ομόφωνα ότι οι διατάξεις του άρθρου 2 παρ. 2 περ. α και 3 παρ. 2 του ν. 3021/2002, κατά το μέρος που προβλέπουν, ότι η απαγόρευση συνάψεως δημοσίων συμβάσεων, σε ό,τι αφορά τους συγγενείς των ιδιοκτητών, εταίρων, βασικών μετόχων κλπ. των επιχειρήσεων μέσω μαζικής ενημέρωσης, αίρεται αν οι εν λόγω συγγενείς αποδείξουν ότι διαθέτουν οικονομική αυτοτέλεια σε σχέση με τα πρόσωπα αυτά – καθ' ό, δηλαδή, μέρος εισάγουν σχετικώς μαχητό τεκμήριο – προσκρούει στη διάταξη του άρθρου 14 παρ. 9 του Συντάγματος²¹.

Αρχικά, λοιπόν, το ΣτΕ σημείωσε την ανωτερότητα και την ευχέρεια του εθνικού συνταγματικού νομοθέτη να θεσπίζει τέτοιες διατάξεις, ακόμα και εάν αυτές

---

²¹ ΣτΕ 3242/2004,Δ'Τμήμα,σκέψη 13

αντιβαίνουν στο δίκαιο της ΕΕ²² Επομένως, σε πρώτη φάση νικητής στην αντιπαράθεση μεταξύ εθνικού συντάγματος και ευρωπαϊκού δικαίου αναδεικνύεται με μια πανηγυρική δήλωση από το ΣτΕ το πρώτο.

β) ΣτΕ 3670/2006 (Ολομέλεια)

Η υπόθεση παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου η οποία κατέληξε στην αποστολή δέσμης προδικαστικών ερωτημάτων²³ στο ΔΕΚ με την απόφαση 3670/2006.

γ)Υπόθεση C-213/07, Μηχανική κ Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης

Το ΔΕΕ²⁴ κρίνοντας την υπόθεση μέσω της αποστολής σε αυτό προδικαστικού ερωτήματος, προέβη σε εντελώς διαφορετικές διατυπώσεις από αυτές του Συμβουλίου της Επικρατείας. Διακηρύσσοντας την εξασφάλιση της ευρύτερης δυνατής πρόσβασης, χωρίς διακρίσεις λόγω ιθαγένειας, στις συμβάσεις δημοσίων

---

²² ΣτΕ 3242/2004, Δ' Τμήμα, σκέψη 19: «...αφού ακόμη και στην περίπτωση, που από την προδικαστική απόφαση τυχόν θα προέκυπτε ότι η ερμηνεία της διατάξεως του άρθρου 24 της οδηγίας 93/37/ΕΟΚ την καθιστά αντίθετη με την διάταξη του άρθρου 14 παρ. 9 του Συντάγματος, η εφαρμογή της τελευταίας από τον έλληνα δικαστή δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να παρακαμφθεί. Και τούτο διότι – τουλάχιστον κατά την παρούσα φάση εξελίξεως του ενωσιακού δικαίου – δεν είναι δυνατόν στην ελληνική έννομη τάξη να αναγνωρισθεί κανόνας υπερτέρας τυπικής ισχύος από οποιαδήποτε επιτακτικού χαρακτήρος συνταγματική διάταξη.»

²³ ΣτΕ 2670/2006, Ολομέλεια, σκέψη 28: «...Ενόψει τούτου και δεδομένου ότι η ερμηνεία κανόνων του κοινοτικού δικαίου (συμπεριλαμβανομένων των κανόνων του παραγώγου κοινοτικού δικαίου) ανήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία του ΔΕΚ, πρέπει να διατυπωθεί προς το ΔΕΚ, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 234 παρ. 3 του ενοποιημένου κειμένου της Συνθήκης περί Ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, όπως διαμορφώθηκε με την Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία κυρώθηκε με το ν. 2691/1999, προδικαστικό ερώτημα, έχον το εξής περιεχόμενο: "Η απαρίθμηση των λόγων αποκλεισμού εργοληπτών δημοσίων έργων, οι οποίοι περιέχονται στην διάταξη του άρθρου 24 της οδηγίας 93/37/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 14ης Ιουνίου 1993 "περί συντονισμού των διαδικασιών για τη σύναψη συμβάσεων δημοσίων έργων" (ΕΕL 199) είναι περιοριστική ή όχι;", σκέψη 30: «Επειδή, εν όψει των εκτεθέντων στην προηγούμενη σκέψη, πρέπει να διατυπωθεί στο ΔΕΚ το εξής προδικαστικό ερώτημα, για την περίπτωση που το Δικαστήριο θα απαντούσε στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, για το οποίο έγινε λόγος σε προηγούμενη σκέψη, ότι οι λόγοι αποκλεισμού εργοληπτών οι προβλεπόμενοι στο άρθρο 24 της ανωτέρω οδηγίας δεν απαριθμούνται περιοριστικά: "Υπό την εκδοχή ότι η απαρίθμηση αυτή δεν είναι περιοριστική, διάταξη, η οποία, για λόγους προστασίας της διαφάνειας στις οικονομικές λειτουργίες του κράτους, ορίζει ότι η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσωσ ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών, εξυπηρετεί σκοπούς συμβατούς με τις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου- η δε πλήρης αυτή απαγόρευση της αναθέσεως δημοσίων συμβάσεων στις εμπλεκόμενες επιχειρήσεις είναι συμβατή με την κοινοτική αρχή της αναλογικότητας";

²⁴ ΔΕΚ 213/07, Μηχανική ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, Υπουργού Επικρατείας, 16.12.2008

έργων και την προώθηση ουσιαστικού και επί ίσοις όροις ανταγωνισμού στον τομέα αυτό, σημείωσε, ότι παραμένουν τα κράτη μέλη ελεύθερα να διατηρήσουν ή να θεσπίσουν ουσιαστικούς και δικονομικούς κανόνες σχετικά με τις συμβάσεις δημοσίων έργων, υπό τον απαραίτητο βέβαια όρο της τηρήσεως όλων των σχετικών διατάξεων του κοινοτικού δικαίου και ιδίως των απαγορεύσεων που απορρέουν από τις αρχές που θεσπίζει η Συνθήκη, όσον αφορά το δικαίωμα εγκαταστάσεως και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Η εν λόγω δυνατότητα εκπορεύεται από τον σεβασμό, που διακρίνει την ΕΕ προς την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της, που περιλαμβάνει σαφώς και προφανώς τη συνταγματική ταυτότητα του κράτους μέλους. Μάλιστα, η διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας μπορεί να συνιστά και λόγο παρέκκλισης από τη θεμελιώδη ελευθερία της κυκλοφορίας.

Όμως, ο σεβασμός της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών δεν μπορεί να εκληφθεί ως απόλυτος σεβασμός όλων των εθνικών συνταγματικών κανόνων. Αν ίσχυε αυτό, τα εθνικά συντάγματα θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα μέσο, που θα επέτρεπε στα κράτη μέλη να απαλλάσσονται από την υποχρέωση τήρησης του ενωσιακού δικαίου σε ορισμένους τομείς. Όπως το ενωσιακό δίκαιο λαμβάνει υπόψη του τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, έτσι και το εθνικό συνταγματικό δίκαιο οφείλει να προσαρμόζεται στις επιταγές της κοινοτικής έννομης τάξης. Συνεπώς, το ενωσιακό δίκαιο δεν απαγορεύει, καταρχήν, σε κράτος μέλος να αποκλείσει τους εργολήπτες που συνδέονται με επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης από τις διαδικασίες σύναψης των συμβάσεων δημοσίων έργων. Πρέπει, ωστόσο, το ασυμβίβαστο αυτό μεταξύ του τομέα των δημοσίων έργων και του τομέα των μέσων ενημέρωσης να είναι σύμφωνο προς την αρχή της αναλογικότητας. Επομένως, πρέπει να είναι αναγκαίο και ανάλογο του σκοπού της διασφάλισης της ίσης μεταχείρισης και, ως εκ τούτου, της ανάπτυξης ουσιαστικού ανταγωνισμού.

Ωστόσο, εφαρμόζοντας την κεντρομόλο δικανική τεχνική του, τονίζει πως κάθε κράτος-μέλος είναι το πλέον αρμόδιο να εντοπίσει βάσει των δικών του ιστορικών, νομικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών «τις καταστάσεις που ευνοούν την εμφάνιση συμπεριφορών ικανών να προκαλέσουν παραβιάσεις των αρχών της

διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης». Κατέληξε ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν μπορεί να αμφισβητήσει την εκτίμηση ενός κράτους, η οποία στηρίζεται στις ειδικότερες συνθήκες που επικρατούν σε αυτό, ότι η πιθανότητα τέτοιων παραβιάσεων είναι αυξημένη στις περιπτώσεις που, μεταξύ των υποβαλλόντων προσφορά σε διαγωνισμό για την ανάθεση σύμβασης δημοσίων έργων, περιλαμβάνεται και επιχείρηση που ασκεί δραστηριότητα στον τομέα των μέσων ενημέρωσης ή διατηρεί δεσμούς με πρόσωπα εμπλεκόμενα στον τομέα αυτό, ούτε βέβαια μπορεί να αμφισβητήσει την ανάγκη λήψης μέτρων για την αποτροπή αυτού του κινδύνου.

δ) Άλλωστε, οι προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Maduro²⁵ είχαν αφήσει να διαφανεί η στάση που θα κρατούσε το Δικαστήριο:

Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπέχει θεμελιώδη υποχρέωση να σέβεται τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών-μελών. Διευκρινίζει, όμως, ότι δεν πρόκειται για απόλυτο σεβασμό όλων των εθνικών συνταγματικών κανόνων, αλλά «όπως το ενωσιακό δίκαιο λαμβάνει υπόψη του τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, έτσι και το εθνικό συνταγματικό δίκαιο οφείλει να προσαρμόζεται στις επιταγές της ενωσιακής έννομης τάξης». Καταλήγει ότι το ενωσιακό δίκαιο δεν απαγορεύει, καταρχήν, σε ένα κράτος-μέλος να αποκλείσει τους εργολήπτες που συνδέονται με επιχειρήσεις μέσων μαζικής ενημέρωσης από τις διαδικασίες σύναψης συμβάσεων δημοσίων έργων προκειμένου να διασφαλίσει τις ενωσιακές αρχές της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης μεταξύ διαγωνιζομένων, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι το εθνικό συνταγματικό δίκαιο προσαρμόζεται στις επιταγές της ενωσιακής έννομης τάξης, ακριβώς όπως το ενωσιακό δίκαιο λαμβάνει υπόψη του τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών. Έτσι, λοιπόν, το ασυμβίβαστο μεταξύ του τομέα των δημοσίων έργων και του τομέα των μέσων ενημέρωσης που καθιερώνει το άρθρο 14 παρ. 9 του ελληνικού Συντάγματος πρέπει να είναι σύμφωνο προς την αρχή της αναλογικότητας. Η τελευταία, όμως, φαίνεται να παραβιάζεται καθώς ασυμβίβαστο της έκτασης εκείνου που καθιερώνει η προαναφερθείσα συνταγματική διάταξη, μολονότι άπτεται της αρχής της ίσης μεταχείρισης, υπερβαίνει το αναγκαίο μέτρο

---

²⁵ ΔΕΚ 213/07, *Μηχανική ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, Υπουργού Επικρατείας, Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα M.Poiares Maduro*, 08.10.2008

για την τήρηση της αρχής αυτής. Και τούτο διότι το ασυμβίβαστο αυτό καταλαμβάνει όλους τους εργολήπτες που: α) συνδέονται με επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης, ανεξαρτήτως της έκτασης της κυκλοφορίας των εν λόγω μέσω ενημέρωσης, και β) έχουν κάποια συγγένεια με επιχειρηματία μέσω ενημέρωσης, χωρίς να εξετάζεται αν αυτή είναι κοντινή ή μακρινή.

ΟΛΣΤΕ 3470/2011

Έτσι, το ΣΤΕ αναγκάστηκε να οπισθοχωρήσει αναγνωρίζοντας και αυτό με την σειρά του, στην απόφαση της Ολομελείας του 3470/2011²⁶ ότι η καθιέρωση ενός γενικού ασυμβίβαστου θίγει τις θεμελιώδεις αρχές του δικαίου της ευρωπαϊκής ένωσης. Επικράτησε η λογική ότι το συνταγματικό κείμενο πρέπει να προσαρμόζεται στα μεταβαλλόμενα δεδομένα του ενωσιακού δικαίου γι' αυτό και το Δικαστήριο δέχθηκε πως «η ερμηνεία αυτή των διατάξεων του άρθρου 14 παρ.9 του Συντάγματος, ενισχύεται άλλωστε και από την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 Συντάγματος από την οποία προκύπτει η υποχρέωση εναρμόνιση των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου».

---

²⁶ ΣΤΕ 2670/2006, Ολομέλεια, σκέψη 9, όπου κρίθηκε ομόφωνα αντισυνταγματικό το πλέγμα των διατάξεων των άρθρων 2 και 3 του ν. 3021/2002 με τα οποία καθιερονόταν απόλυτη και γενική απαγόρευση σύναψης δημοσίων συμβάσεων κατηγορίας προσώπων, που συνδέονταν ιδιοκτησιακά, επιχειρηματικά ή διευθυντικά με Επιχειρήσεις Μέσων Ενημέρωσης. Κρίθηκε συγκεκριμένα αντισυνταγματική, ως αντίθετη στην αρχή της αναλογικότητας, νοουμένης ως θεμελιώδους αρχής τόσο του εθνικού όσο και του κοινοτικού δικαίου, η προαναφερόμενη νομοθετική πρόβλεψη, επειδή καθιέρωνε με τη μορφή αμάχητου τεκμηρίου επαγγελματικό ασυμβίβαστο που οδηγούσε στην απαγόρευση σύναψης δημοσίων συμβάσεων από τα προαναφερόμενα πρόσωπα και στην ακύρωση των εν λόγω συμβάσεων.

Συμπεράσματα:

Η απόφαση της Ολομελείας του ΣτΕ, το ΔΕΚ , αλλά και ο Γενικός Εισαγγελέας αποστασιοποιήθηκαν από την προηγούμενη πολωτική στάση. Γίνεται πλέον εμφανής η διαπλοκή των δύο έννομων τάξεων, καθώς οι θεμελιώδεις παραδοχές της μιας στο βαθμό που εναρμονίζονται με τις θεμελιώδεις παραδοχές της άλλης μπορούν να συνδυαστούν προς την κατεύθυνση της αρμονικής συνεργασίας και επίτευξης των κοινών στόχων.

Έτσι, με αφορμή αυτή την υπόθεση, αλλά και την υπόθεση της συνταγματικής απαγόρευσης ιδιωτικών πανεπιστημίων σε σχέση με την αναγνώριση επαγγελματικών δικαιωμάτων κατά το ενωσιακό δίκαιο²⁷, η οποία ακολούθησε παρόμοια πορεία, σε ένα θεωρητικό επίπεδο θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι τόσο το ΔΕΕ όσο και τα εθνικά δικαστήρια έχουν συναίσθηση των ανταγωνιστικών συνταγματικών θεωρήσεών τους και δρουν ανάλογα συμβιβάζοντας τις αντίστοιχες απαιτήσεις τους, ώστε να περιορίζεται ο κίνδυνος συνταγματικών συγκρούσεων. Με άλλα λόγια, τα μέλη του ευρωπαϊκού νομικού συστήματος -ο εθνικός δικαστής ως φυσικός του δικαστή του ευρωπαϊκού δικαίου και το ΔΕΕ- αντιλαμβάνονται τις πιθανότητες σύγκρουσης και μέσω των εργαλείων της νομικής επιστήμης προσπαθούν να τις κατευνάσουν.

Αναφερόμενοι στην ανάγκη εξισορρόπησης μεταξύ της λήψης υπόψη της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και των επιταγών του ενωσιακού δικαίου, σημειώνεται ότι από τις επιταγές της ΕΕ και από τη φύση του ενωσιακού δικαίου συνάγεται βεβαίως η ανάγκη υπεροχής του δικαίου αυτού έναντι του εθνικού δικαίου, συμπεριλαμβανομένου και του συνταγματικού. Ταυτόχρονα όμως το ενωσιακό δίκαιο αφήνει περιθώρια για την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και για τον αξιακό πλουραλισμό. Τούτο ισχύει και σε τομείς που ρυθμίζονται από το ενωσιακό δίκαιο, στο μέτρο που δεν θίγονται οι

---

²⁷ Η ΣτΕ 778/2007 δέχθηκε ότι το άρθρο 16 παρ.7 Συντ. παρέχει μεν ευρεία ευχέρεια στον κοινό νομοθέτη για τη ρύθμιση των θεμάτων που αφορούν την επαγγελματική εκπαίδευση, πλην όμως η ευχέρεια αυτή έχει περιορισθεί από τους κανόνες του πρωτογενούς και δευτερογενούς δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων και υπηρεσιών και την αναγνώριση επαγγελματικής εκπαίδευσης. Το Δικαστήριο, δηλαδή, δέχθηκε μείωση του εύρους της συνταγματικής εξουσιοδότησης προς τον κοινό νομοθέτη στο πεδίο αυτό λόγω του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

αξίες του και υπό την προϋπόθεση ότι η εφαρμογή εθνικών συνταγματικών προτύπων δεν θέτει υπό διακύβευση την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, όπως χαρακτηριστικά διατυπώθηκε και στην απόφαση Melloni²⁸.

Φαίνεται, λοιπόν, να υπάρχει, πλέον, η παραδοχή πως «οι «καθαρές» και δογματικές σχέσεις ιεράρχησης δύσκολα ανταποκρίνονται σε μια σύγχρονη έννομη τάξη με παράλληλη ισχύ εσωτερικών και μη εσωτερικών κανόνων δικαίου»²⁹. Αυτό ακριβώς φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, πως επιβεβαιώνει και το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, απευθύνοντας για πρώτη φορά προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ (ΒνΕ 13/13, 14.01.2014).Μάλιστα, το προδικαστικό ερώτημα δε σχετίζεται με την έκταση προστασίας ενός δικαιώματος, αλλά αφορά σε έναν ενωσιακό κανόνα κεντρικής πολιτικής, δηλαδή τη συνταγματικότητα της χρηματοδότησης των κρατών μελών της Ευρωζώνης που βρίσκονται υπό καθεστώς Προγράμματος χρηματοδοτικής βοήθειας, υπό την οπτική του γερμανικού Συντάγματος.

Δημιουργείται, έτσι, η εντύπωση ότι οι δικαστές του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου θεωρούν πως πρόκειται για (υπερεθνικό) ευρωπαϊκό θέμα, αρμοδιότητας του ΔΕΕ και επομένως απευθύνουν το ερώτημα προκειμένου αυτό να αποφανθεί. Παρατηρώντας την προθυμία της γερμανικής έννομης τάξης να δεχθεί τα πρωτεία του ΔΕΕ επί ευρωπαϊκών θεμάτων, παρότι πρόκειται για θέματα που άπτονται και της δικής της συνταγματικής ταυτότητας³⁰, διαπιστώνουμε πως

---

²⁸ ΔΕΕ 399/11, *Stefano Melloni* κ. Ministerio Fiscal, 26.02.2013, σκέψη 60: «Ασφαλώς, το άρθρο 53 του Χάρτη επιβεβαιώνει ότι, όταν πράξη της Ένωσης απαγορεύει την εφαρμογή εθνικών μέτρων, είναι κατ' αρχήν θεμιτό οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια να εφαρμόζουν τα κατοχυρωμένα στα Συντάγματά τους θεμελιώδη δικαιώματα, αρκεί η εν λόγω εφαρμογή να μη θέτει υπό διακύβευση την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του Χάρτη.»

²⁹ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, 2014, σελ.138

³⁰ Αν η ΕΚΤ ενεργεί πέραν της δικαιοδοσίας (*ultra-vires*) που της έχει παραχωρήσει η Συνθήκη σύστασης της ΟΝΕ, τότε η συμμετοχή της Γερμανίας σε αυτήν την υπέρβαση είναι αντίθετη προς το γερμανικό Σύνταγμα. Το Σύνταγμα δεσμεύει την εκτελεστική εξουσία στην εντολή την οποία έχει λάβει από τον κυρίαρχο λαό, να συμμορφώνεται με το περιεχόμενο των συνθηκών τις οποίες έχει υπογράψει ύστερα από την πλειοψηφική απόφαση των εκπροσώπων του λαού, ενώ συγχρόνως,

πράγματι διανύουμε μια περίοδο όπου επιδιώκεται και επιτυγχάνεται ,ως ένα βαθμό, η επιθυμητή σύγκλιση των έννομων τάξεων των κρατών μελών και της Ένωσης. Επομένως, η ισορροπία μεταξύ αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών, μοιάζει εφικτή.

Ωστόσο, έχουν ήδη εκφραστεί επιχειρήματα που βλέπουν με επιφύλαξη μια τέτοια προσέγγιση της πραγματικής σημασίας αποστολής προδικαστικού ερωτήματος από το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο. Η βασική σκέψη συνοψίζεται ως εξής: στη συγκεκριμένη περίπτωση και υπό συνθήκες που ανάγουν το δημοσιονομικό πρόβλημα ορισμένων κρατών μελών σε θεμελιώδες πρόβλημα ολόκληρου του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, υπάρχει το ενδεχόμενο ο ενωσιακός δικαστής, επιδιώκοντας τη συμβολή του στην αποφυγή ενός θεσμικού αδιεξόδου, να δώσει μια απάντηση που θα έχει ως κύριο προσανατολισμό της τη σύμφωνη με το γερμανικό Σύνταγμα ερμηνεία του ενωσιακού κανόνα κι όχι την «ειλικρινή του πεποίθηση» επί του θέματος.

Από τη στιγμή που ο ίδιος ο πυρήνας άσκησης οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής της ΕΕ ανάγεται σε ζήτημα «συνταγματικής ταυτότητας» κράτους-μέλους, ως παράγωγη συνέπεια της οικονομικής κρίσης και, μάλιστα, από ένα ιδιαίτερα ισχυρό κράτος, όπως η Γερμανία, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε εντελώς την πιθανότητα να είναι τελικά η ενωσιακή έννομη τάξη εκείνη που θα προσαρμοσθεί στις απαιτήσεις του γερμανικού συνταγματικού δικαίου, όπως εμφανίζονται μέσα από το προδικαστικό ερώτημα με το οποίο προτείνεται, μάλιστα, συγκεκριμένη «συμβιβαστική» λύση³¹ την οποία θα μπορούσε να ακολουθήσει το ΔΕΕ, ώστε να καμφθεί η υπέρβαση αρμοδιότητας της ΕΚΤ. Αν το ΔΕΕ δεν υιοθετήσει μια τέτοια λύση η αποσταθεροποίηση της νομισματικής πολιτικής θα είναι ένας πιθανός κίνδυνος.

μέσω αυτής της πέραν της εντολής συμμετοχής, αναιρείται η δημοσιονομική κυριαρχία του κοινοβουλίου

³¹ Αν δηλαδή το ΔΕΕ δεχθεί α) περιοριστικό όριο (οροφή) της αγοράς ομολόγων από την ΕΚΤ, β) την απαγόρευση «κουρέματος» του χρέους των υπερχρεωμένων χωρών και γ) την υπαγωγή της αγοράς ομολόγων από την ΕΚΤ στους κανόνες του ESM– Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (προτεραιότητα αποπληρωμής), τότε η απόφαση αυτή θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή από το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο.

Οι σκέψεις αυτές, όμως, συνιστούν επιφυλάξεις αναγόμενες στη σφαίρα του υποθετικού, καθώς αναμένεται η έκδοση της απόφασης από το ΔΕΕ.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

- Λίνα Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα και κοινοτικό δίκαιο: το ζήτημα της «υπεροχής»*, Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2009
- Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, Ευρασία, Αθήνα, 2014
- Γιάννης Ζ. Δρόσος, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, από ομιλία που έγινε στις 12.12.2014
- Γιώργος Κατρούγκαλος, *Σύνταγμα και κοινοτικό δίκαιο*, Επιστημονική Αρθρογραφία για την ΕΕ, 27.04.2014, <http://katrougalos.gr>
- Παπαστυλιανός Χρήστος, *Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών της ΕΕ και η ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα κράτη μέλη*, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Τεύχος 4-2009
- Klaus-Dieter Borchardt, *Το αλφάβητο του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, <http://bookshop.europa.eu>
- Paul Craig, *The ECJ, National Courts and the supremacy of Community Law*, Oxford University Press, Oxford, 2008